

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ’NE ÜYELİK SÜRECİNDE ALMANYA’DAKİ TÜRK LOBİ GÜCÜNÜN ROLÜ*

Muzaffer DARTAN**

Özet

Türkiye – Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinde giderek daha fazla önem kazanan konuların başında, Avrupa ülkeleri kamuoylarında genelde olumsuz olan “Türkiye imajı”nın düzeltilmesine yönelik “lobi” çalışmalarının yetersiz olması gelmekte. Tarihsel nedenlerle yüzyıllar öncesinden günümüze kadar süregelen bu olumsuz imajın düzeltilmesi, çeşitli ve sürekli bir şekilde lobi faaliyetlerini gerektirmektedir.

Özellikle Avrupa ülkeleriyle “sivil toplum diyalogu”nun geliştirilmesi, AB üyeliği perspektifi bakımından Türkiye için büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle, Avrupa kamuoylarına yönelik iletişimin sağlanması bakımından “sivil toplum kuruluşları” (STK’lar) önemli bir rol üstlenmektedirler. Ancak STK’ların gelişmişlik düzeyleri bakımından Türkiye ile AB ülkeleri arasında büyük farklılıklar söz konusudur. Bunun temel nedeni ise Türkiye’deki STK’ların demokratik anlayışın bir sonucu olarak nitelik ve nicelik yönünden AB ülkelerinin hepsinin olmasa bile büyük bir bölümünün gerisinde kalmasıdır. Bu iletişim eksikliği, Türkiye-AB katılım müzakereleri sürecinin tıkandığı günümüzde açıkça görülmektedir. Bu konuda neler yapabilir sorusuna yanıt olarak çeşitli projeler önerilmektedir. Bu öneriler, diğer ülkelerin deneyimlerinden de yararlanılarak hazırlanmakta ve dolayısıyla genel olarak benzerlikler içermektedir. Ancak bunlar arasında, pek sık olmasa da, başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan “Türk Göçmenler” in oluşturduğu potansiyel gücün değerlendirilmesine yönelik farklı projeler de yer almaktadır.

Bu makalede, literatüre katkı sağlamak amacıyla, Almanya’daki Türk toplumu, özellikle farklı konumları nedeniyle 2. ve 3. nesil Türklerin, Türkiye ve Avrupa ülkeleri kamuoyları arasında kalıcı ve etkili bir iletişimin kurulmasındaki rolü incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği ve Türkiye-Almanya İlişkileri, Sivil Toplum Kuruluşları, Almanya’daki Türk toplumu

* Bu makale, Marmara Üniversitesi BAPKO tarafından desteklenen bir proje kapsamında hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, AB İktisadi ABD Başkanı, e-mail: mdartan@marmara.edu.tr

THE ROLE OF THE TURKISH LOBBYING POWER IN GERMANY IN TURKEY'S EUROPEAN UNION MEMBERSHIP PROCESS

Abstract

The insufficiency of the “lobbying activities” addressed to improving Turkey’s generally negative image in the public opinion of European Union countries is one of the issues increasingly gaining importance in Turkey – European Union (EU) relations. The correction of this negative image, which has continued for centuries due to historical reasons to the present day, requires continuous and varying lobbying activities.

Development of the “civil society dialogue” particularly with the European countries is of great importance for Turkey’s EU membership perspective. On this account, “non-governmental organizations” (NGOs) play a significant role in terms of ensuring communication with the European public opinion. However, there are major differences between the EU and Turkey in terms of the levels of development of NGOs. The main reason for this is the fact that the NGOs in Turkey remain behind the most, if not all, of the ones in European countries as a result of democratic understanding. This lack of communication is clearly visible today, in an era that Turkey-EU accession negotiations have stalled. A variety of projects have been suggested in response to the question of what can be done about this. These recommendations are prepared using the experiences of other countries and thus include general similarities. However, among them, though not very often, there are different projects addressed to the assessment of the potential power of the “Turkish society” living in various European countries, especially in Germany.

This paper, so as to contribute to the literature, examines the role of the Turkish society in Germany -particularly the second and third generations due to their different positions- in the establishment of effective and permanent communication between Turkey and European Union public opinions.

Keywords: *European Union and Turkey-Germany Relations, Non-Governmental Organizations, the Turkish Society in Germany.*

Giriş

Türkiye’deki STK’ların Avrupa’dakilerle ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye’nin AB’ye katılım sürecini doğrudan etkileyeceği gibi Batı’daki olumsuz imajının düzeltilmesi bakımından da uzun vadeli ciddi bir adım olacaktır.

Türkiye’nin AB ile yürüttüğü katılım müzakereleri sürecinde sivil toplum diyalogu konusuna bugüne kadar gereken önem verilmemiş ve üyeliğin bürokratik

ilişkilerle yürütüleceği yanılışına düşülmüştür. Nitekim AB ülkelerindeki siyasi elitlerin Türkiye'ye yaklaşımlarına paralel olarak, Türkiye-AB ilişkileri bazı dönemlerde ivme kazanmış, bazı dönemlerde ise duraksamıştır. Almanya, bu bağlamda, çeşitli nedenlerden dolayı Türkiye-AB ilişkilerinde kilit ülke konumundadır. Sosyal Demokratların yer aldığı koalisyon hükümetleri dönemlerinde (1998-2005) Türkiye-AB ilişkileri olumlu bir gelişme gösterirken, daha sonra işbaşına gelen Hristiyan Demokratlar ağırlıklı koalisyon hükümeti döneminde ise daha çok engelleyici bir tutum izlenmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin AB ile 53 yıllık entegrasyon, 13 yıllık adaylık ve 7 yıllık müzakere sürecinde bugün gelinen nokta ilerisi için umut vaat eder özellikler taşımaktan uzaktır. Müzakere sürecinde karşılaşılan çeşitli sorunlar tam üyelik perspektifini giderek tartışılmalı hale getirmiştir. Neticede, Türkiye-AB arasında resmi olarak devam etmekte olan müzakere sürecinde ilerleme sağlanamadığı gibi, mevcut durumu olduğu gibi muhafaza etmek de mümkün görülmemektedir. Diğer bir ifadeyle, AB ve bazı üye ülkeler, bir yandan Türkiye ile müzakere sürecini çeşitli gerekçeler ileri sürerek bloke ederken, diğer yandan, Türkiye için tam üyelik perspektifine alternatif olarak, dolaylı da olsa, "imtiyazlı ortaklık" gibi ne olduğu pek anlaşılmayan bir öneri ve benzerleri giderek daha yüksek sesle dile getirilmektedir.

Sivil toplum diyalogunun eksikliği ve bu bağlamda üye ülkelerin kamuoylarında var olan olumsuz Türkiye imajının düzeltilmesine yönelik kalıcı ve uzun vadeli çok yönlü çalışmaların yapılamaması, Avrupalı siyasi elitlerin Türkiye'nin AB üyeliği konusunda keyfi bir tutum izlemelerine neden olmuştur. AB'nin başlangıçtan günümüze kadarki genişleme sürecinde Türkiye gibi üyelik perspektifi aleyhindeki görüşlerin Avrupa ülkeleri kamuoylarında bu kadar çok tartışıldığı bir başka ülke olmamıştır.

Bu nedenle, "ne yapmalı?" sorusuna yanıt aramak, önerilerde bulunmak amacıyla, bu çalışma kapsamında ilk aşamada Türkiye-AB ilişkilerinin kısa tarihçesi, taraflar arasında yürütülmekte olan müzakere süreci değerlendirilmektedir. İkinci aşamada ise Türkiye-AB ilişkilerinin önündeki en büyük engellerden biri olan sivil toplum diyalogunun güçlendirilmesi amacıyla Almanya'da yaşayan Türk toplumunun rolüne ilişkin bir değerlendirme yer alacaktır.

1. Türkiye-AB İlişkileri ve Güncel Durum

Türklerin Batılılaşma çabalarının yaklaşık iki yüz yıllık bir geçmişi olup, bu sürecin en son halkasını Avrupa Birliği ile bütünleşme hedefi oluşturmaktadır. Türk Hükümeti'nin, 1959 yılında, o dönemdeki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) "ortak üye" olmak için yaptığı başvuru kabul edilmiştir. Bunu takiben, 12 Eylül 1963 tarihinde, Ankara'da imzalanan "Avrupa Ekonomik Topluluğu ile

Türkiye Arasında Ortaklık Yaratan Anlaşma” (kısaca Ankara Anlaşması) imzalanmıştır. Türkiye-AB ilişkilerinin temel belgesi niteliğinde olan bu anlaşmanın imza törenine katılan AET Komisyonu Başkanı (ve aynı zamanda Alman Hıristiyan Demokrat Partisi mensubu olan) Prof. Walter Hallstein tarafından ifade edilen görüşler, o dönemde Türkiye'nin Avrupa'daki konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

“Bizler bugün çok büyük bir olayın tanıklarıyız. Türkiye Avrupa'ya dahildir. Olayın derin anlamı buradadır. Bu coğrafi bir nitelendirmenin kısaltılmış ifadesinden yahut birkaç yüzyıldır geçerliliği süregelen bir tarihi gelişmenin saptanmasından çok, bir gerçeğin belirtilmesidir...”(Karluk, 1997: 7)

Türkiye, 1963 yılında AET ile Ortaklık Anlaşması'nı imzalarken gösterdiği siyasi iradeyi, 1987 yılında üyelik yılında tam üyelik başvurusunu yapmak suretiyle devam ettirmiştir. AB başvurusu incelemiş ve Türkiye'ye, üyelik için “ehil” bir ülke olduğunu ifade etmiş, ancak derinliğine gelişme (yapısal değişim) sürecinde olması nedeniyle Türkiye'yi tam üye olarak kabul etmeye henüz hazır olmadığını ve dolayısıyla ortaklık ilişkilerini derinleştirerek sürdürmesi gerektiğini bildirmiştir. AB, bu açıklamasıyla “Gümrük Birliği'ne doğru gidelim, biz de yardım yardım ederiz” demiştir. Nitekim Ankara Anlaşması'nda öngörüldüğü üzere “Hazırlık Dönemi” (1963-1973), Katma Protokol ile düzenlenen “Geçiş Dönemi” (1973-1995) tamamlanmış ve bunu takiben 1996'dan itibaren “Gümrük Birliği” aşamasına geçilmiştir. Daha sonra, Ankara Anlaşması'nın 28. Maddesi'nde öngörüldüğü üzere, Türkiye'nin AB'ye tam üye olma sürecine geçilmiştir.

Türkiye-AB Gümrük Birliği sürecinin başlamasından bir yıl sonra, 1997 yılında yapılan AB Lüksemburg Zirvesi'nde, Birliğe üye olacak aday ülkeler arasında Türkiye'ye yer verilmemesi, dönemin Türk Hükümeti'nin tepkisine ve daha sonrasında taraflar arasında siyasi ilişkilerin askıya alınmasına neden olmuştur.

Daha sonra, 1999'da gerçekleşen AB Helsinki Zirvesi'nde, özellikle Almanya'da sosyal demokrat Başbakan Gerhard Schröder'in inisiyatifli üzerine Türkiye'ye “aday ülke” statüsü verilmiştir. Bunu takiben, 2001'de, Türkiye'nin AB ile katılım müzakerelerinin başlatılması için gerekli şartların ve yapılacak çalışmaların belirlendiği Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlanmıştır. 2002'de yapılan AB Kopenhag Zirvesi'nde ise, “Kopenhag Kriterleri” nin¹ yerine getirilmesi

¹ Komisyon, Haziran 1993'teki Kopenhag Avrupa Konseyi'nde belirlenen kriterlerin, tam üye olmak isteyen Türkiye'nin, diğer aday ülkeler gibi, yerine getirmesi halinde üye olacağı belirtilmiştir. Komisyon, Kopenhag kriterlerinin aday ülke tarafından ne ölçüde yerine getirildiği konusundaki kapsamlı yıllık İlerleme Raporu yayımlamaktadır.

Kopenhag kriterleri

1- Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesi ve korunmasını garanti altına alan kurumların istikrarı;

halinde Türkiye ile katılım müzakerelerine başlanacağı açıklanmıştır. 2004 yılında, Avrupa Komisyonu tarafından açıklanan Türkiye İlerleme Raporu'nda, Türkiye'nin siyasi kriterleri yeterli düzeyde karşıladığı teyit edilmiş ve katılım müzakerelerinin başlatılması için olumlu görüş belirtilmiştir. Bunun üzerine 2004'te yapılan AB Zirvesi'nde, Türkiye ile katılım müzakerelerinin 3 Ekim 2005'de başlatılmasına karar verilmiştir.

Müzakerelerin başlatılmasından sonra geçen 7 yılı aşkın süre zarfında çok az yol kat edilebildi. AB, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ni, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ni (GKRY) de kapsayacak şekilde tüm üye ülkelere teşmil etmesini öngören "Ek Protokol"ü tam olarak uygulamadığı gerekçesiyle müzakereleri bloke etmesi sonucunda toplam 35 müzakere başlığından (34+diğer konular) 13'ü açılmış ve sadece 1'i ("Bilim ve Araştırma") geçici olarak kapatılabilmektedir. AB, daha sonra aynı gerekçeyle, henüz açılmayan müzakere başlıklarından 8'ini, GKRY ise 6'sının açılmasını veto etmiştir. Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan Fransa ise, katılımı doğrudan bağlantılı olduğunu öne sürdüğü 5 başlığın açılmasını veto etmektedir. Sonuç olarak, AB, GKRY ve Fransa tarafından bloke edilen başlık sayısı 18'e ulaşmıştır (AB tarafından engellenen müzakere başlıklarından biri olan "Tarım ve Kırsal Kalkınma" başlığı aynı zamanda Fransa'nın veto ettiği 5 başlık arasında yer almaktadır). Müzakereye açılan 13 başlığı bu gruba ilave edersek, toplam başlık sayısı 31'i bulmaktadır. 35 müzakere başlığından biri olan "diğer konular" dışında geriye müzakerelere açılacak sadece 3 konu başlığı kalmıştır.²

Türkiye-AB ilişkilerinde bugün gelinen aşamada ciddi bir sıkıntı olduğu ve müzakere sürecinin tıkandığı görülmektedir. Nitekim Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine aynı zamanda başlayan Hırvatistan'ın, bu süreci tamamlayarak 2013 yılında Birlik üyesi olmasına karar verilmesi, AB-Türkiye katılım

-
- 2- İşleyen birpiyasa ekonomisinin varlığı yanısıra Birlik içindeki rekabetçi baskılar ve piyasa güçleri ile başa çıkabilme yeteneği;
  - 3- Siyasi, ekonomik ve parasal birliğin amaçlarına uyulması dahil olmak üzere üyelik yükümlülüklerini üstlenme kabiliyeti.

² *Türkiye-AB arasında açılan müzakere başlıkları:* 1- Bilim ve Araştırma (geçici kapatıldı), 2- Şirketler Hukuku, 3- Fikri Mülkiyet Hukuku, 4- İstatistik, 5- İşletme Sanayi, 6- Trans-Avrupa Şebekeleri, 7- Tüketicinin ve Sağlık Korunması, 8- Mali Kontrol , 9- Sermayenin Serbest Dolaşımı, 10- Bilgi Toplumu ve Medya, 11- Vergilendirme, 12- Çevre, 13- Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki sağlığı.

AB'nin bloke ettiği müzakere başlıkları: 1- Malların Serbest Dolaşımı, 2- Gümrük Birliği, 3- Balıkçılık, 4- Taşımacılık, 5- Dış İlişkiler, 6- İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi, 7- Mali Hizmetler, 8- Tarım ve Kırsal Kalkınma.

Fransa'nın bloke ettiği müzakere başlıkları: 1- Ekonomik ve Parasal Politika, 2- Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu, 3- Mali ve Bütçesel Hükümler, 4- Kurumlar, Tarım ve Kırsal Kalkınma.

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin bloke ettiği müzakere başlıkları: 1- Eğitim ve Kültür, 2- İşçilerin Serbest Dolaşımı, 3- Enerji, 4- Yargı ve Temel Haklar, 5- Adalet, Özgürlük ve Güvenlik, 6- Dış Güvenlik ve Savunma Politikaları.

müzakerelerinde gelinen noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Diğer bir ifadeyle, Hırvatistan, üyelik için şart koşulan Kopenhag kriterlerini yerine getirmek için gayret gösterirken ve bu süreçte karşılaştığı sorunları AB' ninde desteğiyle çözerken; Türkiye, geçen süre zarfında söz konusu kriterler dışında bazı suni gerekçelerle sürekli engellenmiştir.

Türkiye, bir Avrupa devleti olduğunun teyit edildiği Ortaklık Anlaşması (Ankara Anlaşması) ve bu anlaşmanın kapsamında öngörülen geçiş dönemini düzenleyen Katma Protokol'e sadık kalarak tam üyeliğe giden yolda önemli adımlardan birini atmış ve Gümrük Birliği'ne geçmiştir. Gümrük Birliği, hiç şüphesiz, Ortaklık Anlaşması kapsamında nihai bir hedef değil, anlaşmanın 28. Maddesinde öngörüldüğü üzere AB üyeliği sürecinde tarafların gerçekleştirdiği önemli bir aşamadır. 2005 yılından itibaren katılım müzakereleri sürmekteyse de, müzakere başlıklarının açılması bloke edilerek bu sürecin ilerlemesi engellenmektedir. Müzakerelerin devamı için gayret gösterilmesi gerekirken Avrupa'da hem Birlik hem üye ülkeler düzeyinde çeşitli platformlarda Türkiye'nin üyeliğinden daha çok neden üye olmaması tartışılmakta ve bu nedenle, aynı zamanda evrensel değerler olan ve AB ortak standartları ve normlarını içeren Kopenhag kriterleriyle çelişen bazı suni gerekçeler ileri sürülmektedir.

Üyelik müzakerelerinin sürdürüldüğü bir ortamda bugün tarihsel, kültürel ve dini faktörlerin yanı sıra coğrafik olarak da Türkiye'nin Avrupalı olup olmadığı tartışılmaktadır.³ Daha önemlisi, her köşesinde Doğu Roma İmparatorluğu'nun izlerini taşıyan Anadolu'yu görmeyip ya da görmezden gelip Türkiye'nin büyük bir kısmının Asya Kıtası'nda bulunması münasebetiyle Türkiye'nin Avrupalı bir devlet olamayacağı ve dolayısıyla AB'ye üye olmasının mümkün olamayacağı ileri sürülmektedir. Bu ve benzeri görüşler, Türkiye karşıtı güçlü lobiler tarafından desteklenmekte ve ne yazık ki, Avrupa kamuoylarında – ülkeden ülkeye farklı düzeylerde olsa da – geniş kesimlerce benimsenmekte, daha doğrusu benimsetilmektedir. Buna karşılık Türk tarafı, üyeliğe karşı çıkanlar kadar etkin bir lobi çalışması yapamadığı için Avrupa kamuoylarında Türkiye'nin üyeliğini destekleyen tezleri yaymak mümkün olmadığı gibi, Türkiye'yi tamamen reddeden bazı suni gerekçelere yönelik karşı tezlerin de çürütülmesinde başarılı olunamamıştır. Bunun neticesidir ki kültürel vb. farklılıkları zenginlik gören AB'nin – hepsi olmasa bile bir bölümünün, söz konusu farklılıkları ileri sürerek Türkiye'nin Birlik üyeliğine karşı çıkması, mevcut olumsuz Türkiye algısının devamını göstermektedir. Söz konusu gerekçeler, her ne kadar AB'nin resmi görüşünü yansıtmıyor denilse de, müzakere sürecindeki AB tutumu bu gerekçelerle uyumlu gibi görünmektedir.

³ Bu konuda lehte ve aleyhte görüşler için Ullrich & Felix (2004: 104-119), Schmidt (2000: 219-227) ve Schmidt (2004: 37-38) değerlendirilebilir.

Peki, Ne yapmalı?

AB üyeliği, Türkiye'nin daha fazla çağdaşlaşma yönündeki tarihi yöneliminin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Üyelik perspektifi, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi evrensel değerleri içeren Kopenhag kriterleri temelinde hazırlanan çeşitli reform paketlerinin Türkiye'de uygulanmasında belirleyici faktör olmuştur.

Türkiye, Kopenhag siyasi kriterlerinin yanı sıra, 1996'dan beri yürürlükte olan Gümrük Birliği sürecinde hem Kopenhag ekonomik kriterlerinin uygulanmasına yönelik önemli reformlar gerçekleştirmiş, hem de AB ülkeleriyle ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmiştir. Türkiye, Gümrük Birliği'nin etkisiyle dış ticaret hacminin yaklaşık % 50'sini AB ülkeleriyle gerçekleştirmektedir. Ayrıca, yine Gümrük Birliği'nin etkisiyle Türkiye'de yatırım yapan Avrupalı şirketlerin sayısı da artmıştır. Türkiye'nin üyeliği, eğitilmiş ve dinamik nüfusu ve hızla gelişen ekonomisiyle Avrupa iç pazarına dinamizm kazandıracak ve AB'nin küresel ekonomideki göreceli rekabet yeteneğini güçlendirecektir. Türkiye, hiç şüphe yok ki, AB Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (OGSP) için de önemli bir katkı sağlayacaktır.

Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken temel konulardan biri de, Türkiye'nin muhtemel üyeliğinin AB açısından sağlayacağı faydaların Avrupa kamuoyuna anlatılmasında yetersiz kalınmasıdır. Türkiye'nin Avrupalılar tarafından benimsenmesi ve üyeliğinin kendileri için de yarar sağlayacağı anlatılması, öncelikle Batı'daki örnekleri gibi en ileri düzeyde lobi faaliyetlerini gerektirmektedir. Bu bağlamda Lobcilik, Türkiye'nin öncelikle tezlerini, AB nezdinde çeşitli yöntem ve araçlarla savunmak suretiyle karar verme süreçlerini etkileme ve yönlendirme stratejisinin yanı sıra Avrupa kamuoyunda varolan Türkiye imajının iyileştirilmesine yönelik koordineli, sürekli ve çok yönlü tanıtların yapılması olarak da tanımlanabilir.⁴

Türkiye, bugüne kadar çok organize ve sürekli olmasa da lobi amaçlı çeşitli faaliyetler sürdürmektedir. Ancak gelişmeler göstermektedir ki, lobi konusunda şimdiye kadar yapılanlar yetersiz kalmış ve bu konu üzerine daha ciddi eğilme durumu hâsıl olmuştur. AB ile ilişkilerde üye ülkelerin kamuoylarına yönelik tanıtım amaçlı lobi faaliyetleri ihmal edilmiş ve bunun yerine üyelik hedefiyle, Brüksel'deki AB bürokratları ve üye ülkelerdeki siyasi elitlerin desteğiyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu durum aynı zamanda AB'nin de Türkiye'nin üyelik perspektifiyle ilgili tutarlı bir politika izlemesini engellemiştir. Sebebi ise birçok AB ülkesinin Türkiye'nin üyeliğine yaklaşımının bu ülkelerdeki iktidar değişikliklerine paralel

⁴ Daha fazla bilgi için bakınız: Ker Dinçer (1998); Sahilyol (2008); Özgöker & Öztürk (2007).

olarak farklılıklar göstermesi olmuştur. Örneğin sosyal demokratların Almanya başta olmak üzere üye ülkelerin bir bölümünde iktidarda olduğu dönemlerde Türkiye'ye karşı daha ılımlı politikalar izlenmiştir. Nitekim Almanya'da Hıristiyan Demokratların (CDU) iktidar olduğu Şansölye Helmut Kohl dönemiyle (1982-1998) mukayese edildiğinde, sosyal demokratların (SPD) Şansölye Gerhard Schröder'in iktidar olduğu dönemde (1998-2005) Türkiye'nin üyelik perspektifine daha olumlu yaklaştığı ve bu bağlamda Aralık 1999'da Helsinki'de yapılan AB Zirvesi'nde "Türkiye'ye aday ülke statüsünün verilmesi ve diğer aday ülkelerle birlikte eşit davranılacağı" kararının alınmasında etkili oldukları bilinmektedir. 1997-2002 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunan İsmail Cem'in aşağıda yer alan sözleri de bu tesbiti doğrulamaktadır:

"Helsinki Zirvesi (1999) yaklaşırken, Almanya'nın başbakanı Schröder ve Dışişleri Bakanı Fischer, geçmiş yönetime kıyasla Türkiye'ye daha yakın durmaktaydı. En azından, Türkiye'nin aday ilan edilmesine karşı çıkmıyor, karşı çıkma girişiminde olabilecek bazı ülkelere de ılımlı bir yaklaşım öneriyordu. Belçika, Lüksemburg ve Avusturya, Alman dışişleriyle yakın temastaydı ve Almanya'nın izlediği siyasetten etkileniyordu. AB bütçesinin büyük bir bölümünü Almanya'nın karşılaması, ona öteki üye ülkeler karşısında bir ayrıcalık sağlamaktaydı. Bu etkenler ve Almanya'nın tarihi, stratejisi, menfaati açısından Türkiye'ye verdiği önem, Helsinki öncesinde Almanya'ya bizim özellikle ilgilendiğimiz ülke konumuna getirmiştir. (Cem, 2005: 121-122)

Burada önemle vurgulanması gereken bir nokta da, Schröder Hükümeti'nin Türkiye'ye olumlu yaklaşımı yalnızca Türk dışişlerinin değil, Almanya'daki Türk toplumunun da takdirini kazanmıştır. Her ne kadar Schröder Hükümeti'nin bu dönemde Türkiye'ye gösterdiği yakınlık Almanya'nın çıkarları gereği ise de, sayıları giderek artan Türk asıllı Alman vatandaşlarının da bir baskı unsuru oluşturduğu unutulmamalıdır.⁵ Nitekim 2002'de yapılan Federal Parlamento seçimlerinde oy veren yarım milyona yakın Türk asıllı seçmenlerin büyük çoğunluğunun Schröder'in sosyal demokrat partisini ve 1998-2002 döneminde koalisyon ortağı olan Yeşiller Partisi'ni tercih ettiği bilinmektedir.⁶ Daha sonra,

⁵ Schröder Hükümeti'nin o dönemdeki Türkiye politikasını, Alman sosyal demokratların Türkiye'yi yakın gelecekte AB üyesi görme eğiliminde olduğu şeklinde değerlendirmek gerekir. Ayrıca, Alman sosyal demokratlar da Türkiye'nin AB üyeliği konusunda "lehte", "aleyhte" ve "kararsızlar" olmak üzere üçe bölünmüş durumdadır. 1974-82 döneminde başbakanlık yapan ve halihazırda "Die Zeit" gazetesinin editörü olan Helmut Schmidt, sosyal demokrat kesimler üzerinde nüfuz sahibi bir siyasetçi olarak, 2000'de yayımladığı Avrupa'nın geleceğine dair kitabında, dini-kültürel ve nüfus faktörlerini gerekçe göstererek Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkması, kamuoyunda uzun süre tartışılmıştır. (Schmidt, 2000: 219-227)

⁶ 2012 yılında yapılan bir anket sonucuna göre, ilk yapılacak federal meclis seçimlerinde hangi partiye oy verecekleri sorulan 2999 Türk asıllı Alman vatandaşının % 55,50'si Sosyal Demokrat Parti'yi, % 23,30'u Yeşiller Partisi'ni, % 10,10'u Hıristiyan Demokrat Parti'yi, % 9,40'ı Sol Parti'yi, % 0,90'ı Hür

Aralık 2004 Zirvesi'nde, Birlik "Türkiye ile üyelik müzakerelerinin başlatılması" kararını alarak Türkiye'nin üyelik perspektifine yeni bir ivme kazandırmıştır. Ancak AB, diğer aday ülkelerle birlikte Türkiye'ye de eşit davranılacağına ilişkin kararın tersine bir tutum sergilemiş, Türkiye ile müzakere sürecinin sürdürülmesini, Kopenhag kriterleri dışında bazı koşulların da yerine getirilmesi şartına bağlamıştır. Ayrıca bazı Birlik üyesi ülkeler, müzakere sürecinde bile Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkmışlar ve bu amaçla çeşitli müzakere başlıklarının açılmasını bloke etmişlerdir.

Türkiye'nin lobi faaliyetlerinin yetersiz kalması nedeniyle müzakere sürecinde – diğer aday ülkelerden farklı olarak – çıkarılan engellerin gerçek nedenleri Avrupa kamuoylarına anlatılamadığı gibi, müzakerelerin uzaması Türkiye'nin henüz üyelik koşullarını yerine getirecek kadar ehil bir ülke olmadığı gibi algının da yayılmasına neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda Avrupa ülkeleri kamuoylarında daha geniş tabanlı ve daha organize olmuş Türkiye karşıtlarını, kendilerine oranla daha zayıf konumdaki Türkiye'nin üyeliğini destekleyenler karşısında daha cesaretlenmekte ve başta siyasi elitler olmak üzere gerek AB nezdinde gerek üye ülkeler nezdinde Türkiye karşıtı söylemlerin daha sık dile getirilmesine neden olmaktadır. Bunun en somut örneği gerek AB ülkelerinde yapılan parlamento seçimlerinde gerekse Avrupa Parlamentosu seçimlerinde görülmektedir. Genelde muhafazakâr ve aşırı sağcı partiler AB ile katılım müzakerelerini sürdüren Türkiye'nin üyeliğini seçim malzemesi yapmaktadırlar. 3 milyon Türk nüfusun yaşadığı ve bunun da yaklaşık 1 milyon kadarının Alman vatandaşı olduğu Almanya'da Başbakan Angela Merkel'in lideri olduğu Hıristiyan Demokrat Partisi (CDU) müzakerelerin sürdüğü bir süreçte Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkmakta ve bunun yerine Türkiye'ye "imtiyazlı ortaklık" adı altında başka bir öneri getirmektedir. Bu önerinin ne anlama geldiği ise net bir şekilde ifade edilmemekle birlikte, söz konusu önerinin aslında Türkiye-AB arasında başlatılan "ucu açık

---

Demokratları, % 0, 70'i ise diğer partileri seçeceklerini beyan etmişlerdir (*Bundestagswahl: Parteipräferenz von Deutsch-Türken*, 2012). Neticede, 2013 yılında yapılacak olan federal parlamento seçimlerinde, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, her iki partinin (Sosyal Demokratlar ve Yeşiller) birlikte Türk asıllı Alman vatandaşlarının oylarının yaklaşık üçte ikisini alması olasılığı yüksek görülmektedir. İki parti arasındaki önemli fark, oy dağılımının Yeşiller Partisi lehine artan bir trend göstermesidir. Bunun önemli nedenlerinden biri de, SPD üyesi ve Berlin Eyaleti eski maliye bakanlarından Thilo Sarrazin'in Müslüman göçmenlere ayrımcılık yapması olmuştur. Sarrazin'in, Almanya Merkez Bankası Yönetim Kurulu üyesi iken 2010 yılında yayınladığı "Almanya Kendini Yok ediyor" adlı kitabında; kısaca, Müslüman göçmenlerin – özellikle Türk asıllı göçmenlerin – Avrupa değerlerini benimsemediklerini iddia etmesi ve bu münasebetle nüfuslarının da artmasının Almanya'nın geleceği bakımından tehlike oluşturduğunu ileri sürmesi, gerek parti tabanında gerekse kamuoyunda büyük tartışmalara neden olmuştur. Tepkiler üzerine Merkez Bankası üyeliğinden istifa etmek zorunda kalmış ancak – Türk asıllı Alman vatandaşlarının en çok oyunu alan parti olmasına rağmen – SPD'den ihraç edilmesi gerçekleşmemiştir. Bu durum, parti üyesi Türk asıllı göçmenler arasında olduğu gibi Almanların bir bölümünde de büyük şaşkınlık yaratmış, çok sayıda istifalara neden olmuştur. (Sarrazin, 2010)

müzakere sürecinin” nereye giderse gitsin düşüncesiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır.⁷

Başta Almanya olmak üzere AB ülkelerinde Türkiye'yle ilgili gelişmeler, aynı zamanda bu ülkelerdeki Türklerin de konumunu gündeme getirmekte ve bu bağlamda hep aynı soru sorulmaktadır: Nasıl oluyor da bu kadar yoğun bir Türk nüfusun yaşadığı bazı Avrupa ülkelerinde ve özellikle Almanya'da güçlü bir Türk lobisinin eksikliği hissedilmektedir?⁸ Almanya ve diğer AB ülkelerinde 50 yıllık bir geçmişe sahip Türk göçmenler, bugün gelinen noktada yaşadıkları ülkelerde aktif siyasi yaşama katılmaya başlamışlar ve ekonomik alanda önemli başarılar kazanmışlardır. Ancak gerek yaşadıkları ülkelerde Türk toplumunun durumunu iyileştirmek, gerekse Türkiye'nin Avrupa'daki konumunu güçlendirmek için gerekli

⁷ Her ne kadar Hıristiyan Demokratların büyük bir çoğunluğu Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkarken, CDU'nun önde gelen politikacılarından Ruprecht Polenz'in yayınladığı bir kitabın gerek parti tabanında gerekse kamuoyunda yarattığı yankılara burada değinmek gerekir. Halen Federal Meclis (Bundestag) Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı olan Ruprecht Polenz, 2010 yılında yayınladığı “Türkiye AB'ye Ait” adlı kitabında, Türkiye'nin Avrupa açısından önemini vurgulayarak, Birlik üyeliğini desteklediğini ifade etmiştir. Polenz, Türkiye'ye üyelik perspektifinin sözleşmelerle verildiğini belirterek, AB'nin bu sözüne tutmasını ve tam üyelik dışında alternatif önerilerde bulunmasının doğru olmadığını söylemektedir. Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkanların genelde kültürel ve dini faktörleri öne sürdüğünü belirten Polenz, bununla temelde Türklerin Viyana'yı kuşatmalarına kadar uzanan tarihsel nedenler ve özellikle İslam korkusunun olduğunu ifade etmektedir. Polenz, Hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokrasi gibi Avrupa değerlerini benimseyen Türkiye'nin Müslüman bir bir ülke olarak AB üyesi olmasını desteklediğini söylemektedir. AB üyeliği aşamasına gelen bir Türkiye'nin bugünkü Türkiye'den farklı olacağını söyleyen Polenz, AB'nin hiçbir sözleşmesinde hıristiyanlığa atf olmadığı belirterek, bu ve benzeri gerekçelerle Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkılması sonucunda AB'nin İslam dünyası karşısında inandırıcılığını yitireceği endişesini ifade etmiştir. Polenz, ayrıca, Avrupa değerlerini benimseyen Türkiye'nin üyelik perspektifinin devamının Almanya'da Türk göçmenlerin topluma uyumunu kolaylaştıracağını ve dolayısıyla olumlu etki yapacağını vurgulamıştır. (Polenz, 2010)

⁸ Örneğin birçok Avrupa ülkesinde görüldüğü gibi Musevi, Ermeni ve Rumlar tarafından güçlü lobi faaliyetleri yürütülmektedir. Fransa'da yaklaşık 450 bin kadar Türk, 700 bin civarında Ermeni yaşamaktadır. Herkesin kabul ettiği bir gerçek de, Fransa'da yaşayan Ermeniler bu ülkede çok güçlü bir lobi oluşturmak suretiyle birçok siyasi kararın kendi lehlerine çıkmasını sağlayabilmektedirler. Son yıllarda sıkça görüldüğü gibi, bu lobi gücü sayesinde Fransa'daki Ermeniler “Ermeni soykırımı” iddialarıyla bir yandan bu ülkedeki karar mekanizmaları üzerinde ağırlığını hissettirmek suretiyle Türkiye aleyhine kararlar alınmasını sağlamış, diğer yandan Fransa'da sivil toplum örgütleriyle sürekli işbirliği yaparak kamuoyunda Türkiye aleyhtarlığının yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Ermeni lobisinin başarısı, kendi içlerinde farklı yapılanmalara sahip olsalar da “Ermeni soykırımı” iddialarına yönelik konularda birlik oluşturarak güçlü bir ses çıkarabilmektedirler. Buna karşın Fransa'daki Türklerin örgütlenikleri çeşitli dernekler ise temel konularda biraraya gelip güçlü bir lobi oluşturup siyasi varlıklarını hissettirmekte yetersiz kalmaktadırlar. Ermeni lobisinin faaliyetleri salt Fransa ile sınırlı olmayıp komşu ülke Hollanda'da daha çarpıcı bir şekilde tezahür etmiştir. “Ermeni soykırımı” iddialarını kabul etmeyen Türk adayların siyasi partilerin listelerinden çıkarılması, Hollanda'da Ermeni lobisinin nasıl ciddi bir çalışma içerisinde olduğu göstermektedir. Burada Hollanda ve Fransa'nın, Almanya'dan sonra Türklerin en yoğun yaşadığı Avrupa ülkeleri olduğunu da belirtmek gerekir (Sahilyol, 2008: 39-58).

ve etkili adımları atacak bir düzeye henüz gelememişlerdir. Bunun neticesidir ki, sonuç alıcı tepki gösterememekte ve genelde aleyhte gelişmeleri de bir noktadan sonra kabullenmek durumunda kalmaktadırlar.

“Peki, ne yapmalı?” sorusuna verilecek yanıtlardan birinin de, Türkiye ile AB ülkeleri kamuoyları arasındaki sivil toplum diyalogunun güçlendirilmesi ve bunun gereği olarak kalıcı ve uzun vadeli projelerin süratle uygulanmasına geçilmesidir.

2. Sivil Toplum Diyalogu ve STK’ların Rolü

AB’nin, Türkiye ile müzakere sürecinde çok sık dile getirdiği konulardan biri de “sivil toplum diyalogu”nun geliştirilmesi olmuştur. AB, bu konuda aday ülkelerdeki STK’ların varlığını önemsemekte ve bunlarla iletişim ve işbirliğinin geliştirilmesine önem vermektedir. Bu bağlamda bazı sorunların özellikle yanıtlanması gerekmektedir: AB, sivil toplum diyalogundan ne anlamaktadır? Aday ülkelerle müzakere sürecinde neden bir sivil toplum diyaloguna ihtiyaç duymaktadır? STK’ların Avrupa kamuoylarındaki rolü nedir?

Sivil toplum kavramı birçok şekilde tanımlanmaktadır. Ancak bu çalışmanın kapsamında sivil toplum tanımı AB perspektifinden ele alınmıştır. AB, sivil toplumu çok geniş yorumlamış ve bu bağlamda sivil toplum diyalogu çerçevesinde mümkün olan en açık ve kapsamlı tanımı kullanmıştır. Buna göre,

“ - işgücü piyasası aktörleri, yani, sosyal taraflar (işçi sendikaları ve işveren örgütleri),

- sosyal ve ekonomik aktörleri en geniş ölçüde temsil eden kuruluşlar (örneğin, tüketici örgütleri),

- sivil toplum kuruluşları (STK’lar) ile sıradan vatandaşların yerel yaşama ve kent yaşamına katılmalarına imkân veren sosyal örgütler (örneğin, gençlik veya aile dernekleri),

- dini topluluklar ve

- medya.

AB’nin sivil toplum tanımı kapsamında yer almakta ve ayrıca

Zorunlu (bazı ülkelerdeki Ticaret Odalarında olduğu gibi) veya gönüllü üyeliğe dayalı olmasına bakılmaksızın, hükümet ve kamu idaresinin dışında kalan tüm toplumsal yapılar diyaloga katılmaya teşvik edilmektedir.

Eğitim, medya ve kültür sektörlerinin kilit bir role sahip olmaları beklenirken, yerel topluluklar ve belediyeler de diyaloga dahil edilecektir.

Son olarak, ... , bu diyalog, ülkelerin ve Avrupa kurumlarının kanaat önderleri arasında görüş alışverişini de kapsar.”(Avrupa Toplulukları Komisyonu, 2005: 3)

Sivil toplumun temel unsurlarından sayılan STK'lar katılımcı demokrasinin bir uygulaması olarak kabul edilmeleri nedeniyle geniş bir toplumsal desteğe sahiptirler. Diğer bir ifadeyle STK'lar, bireylerin kendilerini ilgilendiren konularla ilgili sosyal ve politik süreçlere katılımları yönünde önemli işlevler yüklenmektedirler.

AB anlayışına göre STK'lar, örgütlenmiş vatandaşların, sivil toplumun menfaatlerini birçok kamu kuruluşu nezdinde temsil ederek kalkınma politikalarının belirlenmesinde, insan haklarının geliştirilmesinde önemli rol oynadıkları ve bu bağlamda sosyal fikirlerin ve toplumsal bilincin gelişmesine doğrudan katkıda bulunarak, katılımcı demokrasinin oluşturulması ve sürdürülmesi bakımından hayati öneme sahip kuruluşlardır.

Toplumsal yaşamda giderek ağırlığını hissettiren STK'lar, bugün geline nokta da AB kurumları için bir danışma organı niteliğinde olup kurumların kararlarında önemli rol oynamaktadırlar.

AB, aday ülkelerle olan sivil toplum diyaloguna önem vermekte ve bu amaçla her iki taraf kamuoylarının birbirlerini daha iyi tanımaları ve anlamaları bakımından söz konusu diyalogun gelişmesini çok yönlü desteklemektedir. AB'ye göre sivil toplum diyalogunun amaçları şöyle sıralanmaktadır:

“ -Üye devletlerde ve aday ülkelerde, sivil toplumun tüm kesimleri arasında temasları ve deneyim paylaşımını güçlendirmek;

- Gelecekteki genişlemelerin yaratacağı fırsatlar ve zorlukların daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak şekilde, ilgili aday ülkeler hakkında (tarih ve kültürleri de dahil olmak üzere) Avrupa Birliğinde daha iyi bilgi edinilmesini sağlamak;

- Temelini oluşturan değerler, faaliyetleri ve politikaları da dahil olmak üzere, Avrupa Birliğinin aday ülkelerde daha iyi anlaşılmasını sağlamak.” (Avrupa Toplulukları Komisyonu, 2005: 2)

3. Sivil Toplum Diyalogu ve Türkiye-AB İlişkileri

Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin geliştirilmesinde ve özellikle 1999'da “aday ülke” statüsünün verilmesi sonrasındaki müzakereler sürecinde çok net bir şekilde görüldüğü üzere, Türkiye'nin üye olma çabaları sadece karar alıcılara bırakılamaz. Bu sürecin ayrıca STK'larla desteklenmesi gerekmektedir. Ancak Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde eksik olan da, çeşitli nedenlerle STK'ların bu süreçte yeterli düzeyde etkin olamayışdır.

Türkiye'nin AB üyeliğinin aynı zamanda Avrupa halklarıyla bir arada yaşamak anlamına gelmesi dolayısıyla STK'ların bu medeniyet projesinde aktif rol alması gereklidir. STK'ların bu süreçte yer alması, hem Türkiye'de AB üyeliği projesinin toplumun tüm kesimlerine benimsetilmesi ve desteğinin sağlanması, hem Avrupa halklarının Türkiye'nin Birlik üyeliğine müsbet yaklaşımının sağlanması ve dolayısıyla karar alıcıların doğru yönlendirilmesi açısından önemlidir.

Ne var ki Türkiye-AB ilişkilerinin uzun bir geçmişi olmakla birlikte Türkiye'deki STK'ların bu önemli toplumsal projede yer alması, konunun çeşitli yönleriyle topluma tanıtılması ve kamuoyunda tartışılması ancak son yıllarda mümkün olabilmıştır. Katılımcı demokrasi anlayışı Türkiye'de henüz yerleşmediği için STK'ların demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirilmesi yeni bir süreçtir. Nitekim 1999'da Türkiye'nin aday ülke olarak kabul edilmesinden sonraki süreçte yapılan yasal değişiklikler neticesinde STK'ların önü açılmış ve müzakereler aşamasında aktif rol almaları mümkün olabilmıştır. Türkiye'deki STK'ların nitelik ve nicelik olarak gelişmişlik düzeyleri Avrupa'daki benzerlerinin gerisinde olmasının temel sebebi, toplumların demokrasi kültürünün farklı gelişmesiyle ilişkilidir.

Katılımcı demokrasi kültürünün geliştiği Avrupa ülkelerinde uygulamada görüldüğü üzere, halk egemenlik haklarını sadece seçtiği temsilciler vasıtasıyla kullanmamaktadır. Toplumsal sorunların çözümüne yönelik politikaların oluşturulması sürecinde vatandaşların taleplerinin dikkate alınması bakımından STK'lar da karar alıcılar üzerinde giderek daha fazla etkili olmaktadır. Bu yönüyle STK'lar meşruiyetini kamu yararını savunmasından alan kuruluşlar olarak etkin vatandaşlığın yaratılması ve demokratik katılımın oluşmasına zemin oluşturmaktadırlar. Tabii ki kamu yararının farklı gruplar için farklı anlamlar ifade ettiği bir toplumda STK'lar aynı zamanda değişik sosyal grupların birbirlerini dinlemek ve bir çözüm üretmek bakımından bir "diyalog" ve "uzlaşma kültürü" geliştirmelerinde önemli rol oynamaktadırlar.

Bu bağlamda Kopenhag siyasi kriterlerinin temel unsuru olan "istikrarlı ve kurumsallaşmış demokrasinin" bir ülkede tesis edilmesi, öncelikle o ülkede etkin bir sivil toplum varlığını da gerekli kılmaktadır. Bu durum, Türkiye için de geçerlidir. Türkiye'de STK'ları müzakere sürecine dâhil etmeden AB üyelik perspektifinin sürdürülmesinin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin şimdiye kadar olduğu gibi müzakereleri sadece AB bürokratlarıyla sürdürmek suretiyle üyelik hedefine ulaşması mümkün görünmemektedir. Müzakere sürecinde salt AB müktesebatının üstlenilmesi amacıyla ulusal hukuk sisteminde değişiklikler yapılması yeterli olmamaktadır. Türkiye'de yapılan değişikliklerin uygulanması ve toplum tarafından benimsenmesi konusunun Avrupa halklarına anlatılması ve dolayısıyla Türkler hakkındaki önyargılar ile etkin mücadele edilebilmesi için zorunlu olan sivil toplum diyalogu

yeterince oluşturulmamıştır. Bunun temel nedenlerinin başında Türkiye'deki sivil toplumun gelişmişlik düzeyinin ve özellikle örgütlenme sürecinin henüz Avrupa'nın gerisinde olması gelmektedir.

Türkiye'de gerçekleşen AB uyum yasalarıyla birlikte demokrasi ve insan hakları kavramlarının önem kazanması, toplumun hak arama konusunda giderek daha aktif olmasına ve bu bağlamda örgütlenme sürecinin hızlanmasına neden oldu. Bunun sonucudur ki STK'ların en yaygın örneği olan derneklerin sayısı 2000-2010 döneminde 61 binden 88 bine çıkmış ve toplam üye sayısı ise 7 milyon 400 bine ulaşmıştır (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2012). Söz konusu kuruluşlar arasında dini organizasyonlar, spor kulüpleri, yardımlaşma ve kalkınma amaçlı dernekler öne çıkmaktadırlar. Bunları özellikle son yıllarda sayıları artan sivil haklar içerikli dernekler izlemektedir. Türkiye'de her 866 kişiden biri dernek faaliyetlerinde bulunmaktadır. 2004 verileriyle Almanya'da 2 milyon 100 bin, Fransa'da 1 milyon 470 bin derneğin olduğu ve bu iki ülkede her 40 kişiye bir dernek düştüğü dikkate alınır, Türkiye'nin bu alanda kat etmesi gereken çok uzun bir yol olduğu açıkça görülmektedir (Ankara Ticaret Odası, 2012). Unutulmamalıdır ki, Türkiye'nin AB üyeliğine halklar karar verecektir. Avrupa halklarıyla diyalogun tesis edilmesi ve sürdürülmesi bakımından STK'lara büyük görevler düşmektedir. STK'ların Avrupa ülkelerindeki ortaklarıyla işbirliği yaparak vereceği mesajlar, genelde resmi beyanlardan daha etkili olabilmektedir. Ancak Türkiye'deki STK'lar çeşitli nedenlerden dolayı gelişemedikleri ve dolayısıyla genel olarak Avrupa'daki partnerleri ile sürekli işbirliği yapacak bir altyapıyı henüz oluşturamadıkları görülmektedir. Burada kastedilen STK'ların finansmanı vb. teknik sorunlar değil, daha önemlisi, insan faktörüdür. Ne yazık ki Türkiye gibi demokrasi kültürünün henüz gelişim aşamasında olduğu ülkelerde insanların kamu bilincinin bir gereği olarak toplumsal sorunlara karşı duyarlı olmaları ve bu nedenle ilgi duydukları bir alanda faaliyet gösteren bir sivil inisiyatif içinde yer almaları sınırlı düzeyde olmaktadır.

4. Almanya'daki Türk Göçmenler

Tarihsel, siyasi, ekonomik ve sosyal nedenlerden dolayı, Türkiye ve Almanya her zaman birbirleri için önemli ortaklar olmuş ülkelerdir. I. Dünya Harbine, Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu birlikte girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Nazi rejiminden kaçıp Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamları, mimarlar ve doktorlar, Cumhuriyet'in büyük projeleri için önemli katkılar yapmıştır.⁹

⁹ Neumark (1982), Hirsch (1985) ve Widman (1981) bu dönemde Türkiye'de bulunan ve ülkenin entelektüel gelişimine katkı sağlayan Alman bilim adamlarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır.

Türk-Alman ilişkilerinin günümüzde en önemli yanı ise Almanya'da yaşayan Türk kökenli göçmen toplumdur. Türk vatandaşlarının Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkelerine göçü, 1960'lı yılların başlarında bu ülkelerin işgücü piyasalarında artan talep sonrasında olmuştur. Türkiye, işçi akımının düzenli gerçekleştirilmesi amacıyla ilk olarak Almanya ile 1961'de ve daha sonra sırasıyla Avusturya, Belçika ve Hollanda ile 1964'te, Fransa ile 1965'te işgücü anlaşmaları imzalamıştır.

1970'lerin başlarından itibaren Türk göçmenlerin Almanya ve diğer Avrupa ülkelerindeki mevcudiyetleri geçici olmaktan çıkıp sürekli bir ikamet dönüşmeye başlamıştır. Bugün Avrupa'daki Türklerin çoğunluğu, buldukları ülkelerde sürekli olarak ikamet etmekte ve buna bağlı olarak giderek artan bir sayıda yaşadıkları ülkelerin vatandaşlığına geçmektedir. Günümüzde, Avrupa'daki Türk nüfusu, daha çok, aile birleşimi yoluyla ve göreceli olarak yüksek doğum oranına bağlı olarak artmaktadır. Avrupa'daki Türk göçmenlerin büyük bir bölümü (yaklaşık 3 milyon) Almanya'da yaşamakta olup, bunun da yaklaşık 1 milyonu Alman vatandaşlığını almıştır.

Geride kalan 50 yıl içerisinde; Türkler 1960'ların misafir işçilerinden Almanya'da sürekli ikamet eden vatandaşlara dönüşmüşler ve günümüzde giderek artan sayıda, bilim adamı, politikacı, sanatçı, avukat, doktor, mühendis, sporcu ve diğer alanlarda serbest meslek sahipleri olarak yaşadıkları toplumun siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına katılmaktadırlar. Artık Almanya'yı uluslararası arenada temsil eden Türk asıllı Alman yönetmenler, sporcuların olduğu dönemlere gelinmiştir. Son zamanlarda, Türk asıllı Alman siyasetçiler, hem federal hem de eyaletler düzeyinde siyasi yaşamda giderek daha fazla aktif olmaktadır. Bugün, Yeşiller Partisi'nin eş-başkanlığını Türk asıllı bir Alman siyasetçi yürütmektedir. Halen Alman Federal Parlamentosu'nda beş Türk asıllı milletvekili görev yapmaktadır. Sadece Berlin Eyalet Parlamentosu'nda, göçmen kökenli on Türk politikacı vardır. İki Alman eyaletinin Entegrasyon Bakanlığını ve bir eyaletin Entegrasyon Müsteşarlığını Türk asıllı kadın politikacılar yürütmektedir.

Türk göçmenlerin son dönemlerde elde ettiği ekonomik, toplumsal ve siyasi başarıların temelinde giderek artan eğitim düzeyinin önemli rolü vardır. Kısaca, Türklerin Alman toplumundaki konumlarını rakamlarla ifade edersek, "50. Yılın sonunda 980 bin Türk asıllı Alman, 80 bin girişimci, 50 bini üniversite öğrencisi, 10 bin mühendis ve doktor, beş bin avukat, 25 göçmen milletvekili Almanya'nın kılcal damalarında dolaşmaktadır"(Mortan & Sarfati, 2011: 83).¹⁰

¹⁰ Türk göçmenler, bugün sadece işçi konumunda değil, işveren olarak da çeşitli sektörlerde kurdukları ve sayıları giderek artan işletmeleriyle Alman ekonomisine katkı sağlamaktadırlar. 2007 yılında bu işletmelerin sayısı 703 bine, yıllık toplam cirosu 32,7 milyar Avro'ya ve toplam istihdam kapasiteleri 337 bine ulaşmıştır. 2009'da sayıları 82 bine yükselen Türk işletmelerinin 2020'de 130 bine ulaşacağı

Hiç kuşkusuz, Almanya'daki Türk göçmenler, eğitim düzeyleri arttıkça yaşadıkları ülkenin toplumsal yaşamına daha çok katılacaklardır. Ne var ki, bu olumlu gelişmelere rağmen Türkler, başta eğitim olmak üzere istihdam, siyasi haklar, göçmenlere yönelik ayrımcılık ve önyargılarla en çok mücadele etmek durumunda olan göçmen grupların başında gelmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden biri de, Türk hükümetlerinin başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde yaşayan vatandaşlarına sahip çıkması ve onların temel sorunlarının çözümüne ilişkin ciddi adımlar atmamış olmasıdır. Türk hükümetleri, göçün başlangıcından günümüze kadar devam eden süreçte genel olarak iki konuda Avrupa'daki Türk varlığı ile yakından ilgilenmiştir. Birincisi, Avrupa ülkelerine göçün Türkiye'deki istihdam sektöründe neden olduğu hafifletici etkiler; ikincisi ise Türk göçmenlerin bu ülkelerde edindikleri birikimlerin Türk ekonomisine kazandırılması olmuştur. Türk göçmenlerin uzun yıllar örgütlü olarak Türk hükümetleri üzerinde siyasi bir baskı kuramaması ve en önemlisi Türkiye'deki parlamento seçimleri için yaşadıkları ülkelerde oy kullanma imkânlarına sahip olmamaları, bu insanların deyim yerindeyse "kaderlerine terk edilmelerine" neden olmuştur.

Kısmen 2. ve özellikle 3. kuşaktan itibaren Türk göçmenler, kendi konumlarıyla ilgili karşılaştıkları sorunları ancak yaşadıkları ülkenin toplumuyla bütünleşerek çözebileceklerine inanmaktadırlar. Bu görüşün yeni kuşaklar arasında yayılmasında, özellikle çeşitli meslek gruplarına mensup iyi eğitilmiş Türk göçmenlerin sayısının artması ve buna bağlı olarak toplumsal yaşamda giderek daha fazla yer almaları belirleyici etken olmuştur. Almanya'daki Türk göçmenleri genel olarak 3 grupta toplamak mümkündür: a) Türk vatandaşlığını muhafaza eden Türkler, b) Türk vatandaşlığının yanı sıra yaşadığı ülkenin de vatandaşlığına sahip Türkler (çifte vatandaş olanlar), c) Çifte vatandaşlık koşullarının zorlaştırılması nedeniyle Alman vatandaşlığına geçmek için Türk vatandaşlığından çıkmak durumunda kalan Türkler (Alman vatandaşı olanlar).

Alman vatandaşlığına geçme, Almanya'da ve dolayısıyla diğer Birlik üyesi ülkelerde seçme ve seçilme hakkı, serbest dolaşım hakkı, devlet memur olma gibi ayrıcalıkların elde edilmesi bakımından Türk göçmenler için de cazip gelmektedir. Ancak Alman devletinin "çifte vatandaşlığı" zorlaştırması, Türk vatandaşlığından çıkmayı öngören "Alman vatandaşlığına" geçmeyi teşvik eden bir politika uygulaması, Türkleri iki taraf arasında seçim yapmaya zorlamaktadır. Her ne kadar Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayısında önemli artış olsa da Almanya'da Türkler çifte vatandaşlığa geçişin kolaylaştırılması talep ettiklerinden, Türk vatandaşlığından çıkarak Alman vatandaşlığına geçişi ertelemektedirler.

Dolayısıyla Almanya'daki Türklerin büyük bir bölümü halen “Türk vatandaşı” olup birçok haklardan mahrum olarak yaşamak zorunda bırakılmaktadır. Türk vatandaşlarının çok uzun bir süredir yaşadıkları Almanya'daki yerleşim alanlarında belediye seçimlerinde bile seçme haklarının olmaması, Türklerin en doğal demokratik haklarını kullanmadığının en belirgin ifadesidir.

Her ne kadar Alman vatandaşlığına geçme, Türkleri vatandaşlık haklarının kullanılması bakımından yasal olarak Almanlarla eşit hale getiriyorsa da, yaşanan ülkede göçmenlere yönelik önyargılarla mücadele kalıcı bir devlet politikasına dönüştürülemediği içindir ki, Alman vatandaşı Türklerin siyasal yaşamda aktif olmaları ve siyasi kariyer yapmaları hiç de kolay değildir. Sosyal Demokrat Parti (SPD) ile Yeşiller Partisi'nin göçmenlere yaklaşımı, başta Hıristiyan Demokratlar (CDU/CSU) olmak üzere diğer partilere göre çok daha müsbet ise de, genel olarak Türklerin ve diğer göçmen toplulukların siyasal yaşamda temsil oranı çok düşüktür. Bu nedenle Alman STK'lar, katılımcı demokrasinin temel unsurlarından biri olarak, Türklerin kendilerini ifade etmeleri bakımından önemli bir platform oluşturmaktadırlar.

Almanya'daki Türklerin kendi aralarında kurdukları STK'lara gelince; bunların büyük çoğunluğu siyasi faaliyetlerden sosyal ve kültürel etkinliklere, dini organizasyonlardan spor kulüplerine kadar çeşitli alanlarda faaliyet gösteren derneklerden oluşmaktadır. Bu derneklerin bir bölümü sadece eyaletler düzeyinde bir bölümü de hem eyaletler hem de üyesi oldukları çatı kuruluşları vasıtasıyla federal düzeyde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Genel olarak bu derneklerin farklı siyasi, etnik, dini ve kültürel özelliklere sahip olmaları nedeniyle birlikte hareket etmeleri ve dolayısıyla ortak bir platformda buluşmaları çoğunlukla mümkün olmamaktadır. Ayrıca Türk STK'ların büyük bir bölümünün Alman toplumuna yönelik faaliyetlerinin de sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Almanya'daki Türk STK'ların ortak çıkarlar doğrultusunda bile birlikte hareket etmelerinin zor olduğunun somut örneklerinden biri de Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde görülmektedir. Sonuç olarak Türk STK'ların genel görünümü, Alman toplumuna açık olan 2. ve özellikle 3. nesil Türk göçmenleri yeni arayışlara yöneltmektedir.

Almanya'daki Yeni Nesil Türklerin Sivil Toplumdaki Rolü¹¹

Yeni nesil Türklerin özellikleri nelerdir? Türk göçmenlerin Alman toplumuna uyumu ve bu bağlamda Türkler hakkındaki önyargılarla mücadele konusunda nasıl bir rol oynayabilirler? Ayrıca Türkiye'nin AB üyeliğinin hem Türk göçmenlerin Alman toplumuna uyumu hem de AB açısından yapacağı olumlu katkıların Alman

¹¹ Bu bölüm, Almanya'da (ağırlıklı olarak Bremen ve Berlin'de) yeni nesil Türk göçmenlere yönelik yapılmakta olan bir çalışmadan kısaltılarak derlenmiştir.

kamuoyuna anlatılmasında nasıl etkili olabilirler? Bu ve benzeri soruların yanıtları için öncelikle yeni nesil Türklerle ilgili başlıca tespitler şöyle sıralanabilir:

- Eğitimlerinin bir bölümünü ya da tamamını Almanya'da tamamlamış olan yeni nesil Türkler, yaşadıkları topluma uyumda en önemli engellerden biri olan dil sorununu aşmış olarak büyük bir avantaj elde etmişlerdir. Dolayısıyla hem eğitim sürecinde hem de toplumsal yaşamda Almanlarla diyalog içinde olmuş ve dostluklar kurabilmişlerdir. Böylece 1. nesil Türklere (buna 2. neslin bir bölümü de dahil olmak üzere) oranla yeni nesil Türk göçmenler – ki bu kesim binlerce mühendis, doktor, hukukçu, akademisyen, sosyal hizmet mensupları vb. meslek sahiplerini içermektedir – yaşadıkları toplumda siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda aktif olmalarının önündeki engellerle mücadele edebilecek vasıflara sahiptirler.
- Yeni nesil Türk göçmenler, yaşadıkları toplumda söz sahibi olmak amacıyla Alman siyasi partileri veya STK'larında görev almak istemektedirler. Diğer bir ifadeyle kendi ilgi alanlarında faaliyet gösteren Almanlar ve diğer göçmenlerle birlikte hareket etmek ve dolayısıyla karar mekanizmalarını etkilemek amacıyla toplumsal platformlarda aktif olmak istemektedirler.
- Türk Göçmenlerin giderek daha fazla sayıda çeşitli Alman platformlarında aktif rol alması, Alman toplumunda “Göçmenler yaşadıkları ülkenin sorunlarına sahip çıkmıyor, kendilerini ilgilendirmedikçe bizimle ilişkiye geçmiyorlar” gibi yaygın olan görüşlerin değişmesine olumlu katkı yapacak ve bu sürecin gelişmesiyle birlikte tarafların birbirlerini daha iyi anlamaları mümkün olacaktır.
- Göçmenlerin aktif olmaları, toplumda var olan – açık veya gizli – ırkçılığa karşı etkin mücadele için önemli bir güç oluşturacaktır.
- Toplumsal yaşama aktif katılım sonucu Almanlar ile çeşitli platformlarda diyalogun gelişmesi, Türk göçmenlerin toplumun bir parçası olarak benimsenmesine ve dolayısıyla Türkiye'ye bakışı da olumlu yönde etkileyecektir. Bu da Almanya'da karar alıcıların – gerek ikili ilişkiler gerekse AB ile ilişkiler bağlamında – Türkiye ile ilgili konularda daha duyarlı olmalarına neden olacaktır.

Bu sürecin daha etkin hale gelebilmesi için Türkiye tarafına da önemli görevler düşmektedir:

- Öncelikle Türklerin ilgi duydukları alanlarda faaliyet gösteren Alman STK'larında aktif olmaları teşvik edilmelidir. Bunun temel nedenlerinden biri, yeni nesil Türkler hem Almanlar hem de diğer göçmenlerin olduğu platformlarda çalışabilecek niteliklere sahip oldukları gibi, kendilerini geliştirmek amacıyla da farklı ortamlarda çalışmak istemektedirler.

Dolayısıyla yeni nesil Türkleri etnik gruplar içinde kalmaları için teşvik etmek, yanlış bir strateji olacaktır.

- Yeni nesil Türkleri her ne pahasına olursa Türkiye'nin lobistleri gibi görmek ya da onlardan bunu beklemek de yanlış olacaktır. Yeni nesil Türkler, demokrasi kültürünün gelişmiş olduğu ileri toplumlardan birinde yetişmeleri ve iyi bir eğitim alabilme olanaklarına kavuşmuş olmaları nedeniyle, Türkiye'yi yaşadıkları ülkeyle mukayese etmektedirler. Dolayısıyla Batı'daki imajımızı düzeltmek ve buna bağlı olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği perspektifinin desteklenmesi amacıyla Türk göçmenlerin de görüş ve önerileri değerlendirilmelidir.
- Türk göçmenlerle kurulacak sürekli diyalog, onların – hangi siyasi görüşte olursa olsunlar – Türkiye'nin devlet politikası olan AB üyeliği perspektifini destekleyen bir platformda buluşmalarını sağlayabilir. Yeni nesil Türk göçmenler, Türkiye'nin AB üyeliğinin Almanya'daki Türk göçmenlerin de lehine bir gelişme olacağını en iyi bilenlerdir.
- Her ne kadar Almanya yeni nesil Türk göçmenlerin “yeni vatani” konumunda ise de, unutulmamalıdır ki onların Almanya'da “doğup-büyümleri ve yaşamlarının sürdürmeleri”, ebeveynlerinin başlattıkları göç sürecinin bir sonucudur. Dolayısıyla yeni nesil Türkler her şeyden önce Türkiye ile güçlü manevi bağlara sahiptirler. Özellikle bu grup Türk göçmenler, Türkiye'nin AB üyeliği perspektifini desteklemek amacıyla Türk ve Alman kamuoyları arasındaki sivil toplum diyalogunun geliştirilmesine katkı sağlanması konusunda kendilerine de görev düştüğünün bilincindedirler. Bu bağlamda yeni nesil Türklerin de, Alman vatandaşı olmalarına rağmen salt kökenleri nedeniyle toplumsal yaşamlarında birçok haksızlığa maruz kaldıklarını belirtmek gerekir. Dolayısıyla – Türkiye'nin AB üyeliğinin ötesinde – maruz kaldıkları her türlü ayrımcılıkla mücadele edebilmek amacıyla yaşadıkları toplumda çeşitli platformlarda yer almaları büyük önem taşımaktadır.
- Yeni nesil Türkler, Alman STK'larda aktif olmak suretiyle Kopenhag kriterlerinin Türkiye'de uygulanması sürecinin Alman kamuoyuna anlatılmasında önemli bir rol oynayabilirler. Aynı zamanda onların Türkiye'ye yönelik görüş ve önerilerinin dikkate alınması da, hiç şüphesiz, motivasyonlarını olumlu etkileyecektir. Böyle bir işbirliğinin nasıl yapılacağı, hangi yöntemlerin uygulanacağı gibi soruların yanıtlarının birlikte aranması da, yeni nesil Türklerin motivasyonu bakımından en doğru yol olacaktır.

Sonuç

Türkiye-AB ilişkilerinin başlangıcı 1959 yılına kadar uzanmaktadır. Dönemin Türk hükümetinin, AET'ye ortak üye olmak amacıyla yaptığı başvurunun üzerinden yarım yüzyılı aşkın bir süre geçmiştir. Başvurunun kabul edilmesiyle, aynı zamanda Türkiye'nin bir Avrupa devleti olduğu da teyit edilmiştir. Türkiye, daha sonra 1963 yılında AET ile imzalanan Ortaklık Anlaşması (Ankara Anlaşması) ve bu anlaşma kapsamında geçiş dönemini düzenleyen Katma Protokol'de öngörüldüğü üzere, 1996 yılında, Gümrük Birliği'ne geçmiştir. Daha sonra, Aralık 2004 AB Zirvesi'nde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması kararlaştırılmıştır. Taraflar arasında devam etmekte olan müzakere sürecinin üzerinden 7 yıl geçmiştir. Ne yazık ki geçen süre zarfında – diğer aday ülkelere oranla – kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır.

AB, aday ülkenin üyelik için yerine getirmesi şart olan Kopenhag kriterleri dışında bazı talepleri gerekçe göstererek, çok sayıda müzakere başlığının açılmasını bloke etmiştir. Fransa ve Güney Kıbrıs'ın da yine bazı siyasi gerekçeler ileri sürerek çeşitli müzakere başlıklarını bloke etmesiyle süreç tıkanma noktasına gelmiştir. Hatta müzakereler devam ederken bazı AB ülkelerinde Türkiye'nin Avrupalı olup olmadığı tartışıldığı gibi, özellikle dini ve kültürel farklılıklar nedeniyle üye olamayacağı yüksek sesle ifade edilmektedir.

Türkiye'nin AB ile tam üyelik müzakerelerini sürdürdüğü bir aşamada, Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkanların, lehinde olanlara oranla çok daha güçlü ve organize bir biçimde faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bu da, Avrupa'da çeşitli tarihsel nedenlerden dolayı yüzyıllardan beri zaten var olan olumsuz Türkiye imajını daha da pekiştirmektedir. Ancak müzakere sürecinin tamamlanması sonrasında Türkiye'nin üyeliği için bazı AB ülkeleri parlamentolarında oylama yapılacak bazılarında ise referanduma gidilecek olması, Türkiye'nin olumsuz imajının düzeltilmesi konusunda daha geniş kapsamlı, sürekli ve koordineli bir çalışmanın başlatılmasını gerektirmektedir.

Diğer bir ifadeyle Türkiye, Avrupa'ya dinini, kültürünü ve tarihini değiştiremeyeceğini, ama Avrupa kamuoyuna – aynı zamanda evrensel değerler olan – Kopenhag kriterlerini içselleştirdiğini salt reform paketleri hazırlamakla kalmayıp bizzat uygulamayla da göstermelidir.

Bu da, şimdiye kadar Avrupa kamuoyuna yönelik yürütülen tanıtım faaliyetlerinin yanı sıra başka yöntemlerin de uygulanmasını zorunlu hale getirmektedir. Bunlar arasında, Avrupa'da ve özellikle Almanya'daki Türk toplumunun potansiyel gücünün daha etkin bir biçimde değerlendirilmesi ayrı bir önem arz etmektedir. Almanya'da yaşayan 2. ve 3. nesil Türklerin, Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki sivil toplum diyalogunun geliştirilmesi amacıyla Alman STK'larına yönelmesinin teşvik edilmesi, hem Alman toplumunda kendi

---

konumlarının iyileşmesi hem de Türkiye-AB ilişkileri ve daha önemlisi, nedenleri yüzyıllara dayanan olumsuz Türkiye imajının düzeltilmesi bakımından olumlu etkiler yapacaktır.

Kaynakça:

- Avrupa Toplulukları Komisyonu (2005), *Komisyon dan Konsey e, Avrupa Parlamentosuna Ekonomik ve Sosyal Komiteye ve Bölgeler Komitesine Bildirim: AB ve Aday Ülkeler Arasında Sivil Toplum Diyalođu*, [COM (2005) 290 Final], [SEC (2005) 891], Brüksel, 29.06.2012, Çeviri: DPT Avrupa Birliği İle İlişkiler Müdürlüğü (Eylül 2005). Erişim: 15 Ocak 2012, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/siviltop/diyalog.pdf>,
- Ankara Ticaret Odası (2012). *ATO'dan AB Kapısında Sivil Toplum Dosyası*, Erişim: 17 Ağustos 2012, <http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=236>
- Bundestagswahl: Parteipräferenz von Deutsch-Türken*, Erişim: 16 Kasım 2012, <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/5043/umfrage/bundestagswahl-parteepraefenz-von-deutsch-tuerken/>
- Cem, İsmail (2005). *Avrupa'nın "Birliği" ve Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- European Commission, *Guiding Principles for EC Support of the Development of Civil Society in Turkey*, Erişim: 14 Ocak 2011, http://www.avrupa.info.tr/Files/File/CSD/Guiding_Principles_for_EC.pdf
- Hirsch, Ernst E. (1985). *Hatıralarım – Kayzer Dönemi – Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*. Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü (Türkiye İş Bankası Vakfı – Hukuk Fakültesi – Ankara) Ankara.
- Karluk, Rıdvan (1997), *Gümrük Birliği Dönemecinde Türkiye*. Ankara: Turhan Kitapevi.
- Ker Dinçer, Müjde (1998). *Lobicilik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kızılocak, Gülay (2010) "Die türkeistämmigen Selbständigen in Deutschland – Gestern und Heute ", Dartan, M., Lichtenberg, H., Eliş, A. (der.), *Deutsch-Türkische Verhältnisse im europäischen Kontext*, Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü Yayını (Marmara Üniversitesi yayın no: 793, AB Enstitüsü yayın no: 16)
- Langenscheidt, F, Von Leoprechting, R. F. (der.) (2011). *In Bester Gesellschaft, Zirvedekiler*. Ekonomi ve bilim 100 Türk başarı öyküsü. Deutsche Standards.
- Mortan, Kenan, Sarfati, Monelle (2011) *Vatan Olan Gurbet –Almanya'ya İşçi Göçününün 50. Yılı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın: 2382, İstanbul.
- Neumark, Fritz (1982). *Boğaziçine Sığınanlar – Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim Siyaset ve Sanat Adamları (1933-1953)*. Çeviri: Şefik Alp Bahadır. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını.

- Özgöker, Uğur, Öztürk, Ayça (der.) (2007) *Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Vakıfların Rolü ve Önemi*, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Polenz, Ruprecht (2010). *Besser für beide – Die Türkei gehört in die EU*. Hamburg: dition Körper-Stiftung, Hamburg.
- Sahilyol, Mehmet Kaan (2008). ‘Ethnic Turks in the European Union: Towards a Turkish Lobby in Europe’. Doktora tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü AB Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
- Sarrazin, Thilo (2010). *Deutschland schafft sich ab- wie wir unser Land aufs Spiel setzen*. München: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Schmidt, Helmut (2000), *Selbstbehauptung Europas – Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, Deutscher Verlags-Anstalt, Stuttgart – München.
- Schmidt, Rudolf (2004). *Die Türken, die Deutschen und Europa – Ein Beitrag zur Diskussion in Deutschland*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften / GWV Fahverlage GmbH.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Daire Başkanlığı (2012). *Sivil toplumun öncüsü dernekler son 10 yılda yüzde 44 arttı*, Erişim: 10 Eylül 2012, http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=764%3Asivil-toplumun-ocuesue-dernekler-son-10-yilda-yueзде-44-artt&catid=15%3Ahaberler&Itemid=23&lang=tr
- Ullrich, Volker & Felix, Rudloff (der.) (2004). *Die EU-Erweiterung – mit Analysen und Reportagen aus der Zeit und Zahlen, datenFakten aus dem Fischer Weltalmanach*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Widman, Horst (1981) *Atatürk Üniversite Reformu – Almanca Konuşan Ülkelerden 1933 yılından sonra Türkiye’ye gelen Öğretim Üyeleri – Hayat Hikayeleri – Çalışmaları – Etkileri* (Çeviri: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.